

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.942-053.6

DOI <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2019-2-5>ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИВОЖНОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ
EMPIRICAL RESEARCH ON ANXIETY IN TEENAGERS**Барановська Яна Григорівна**

магістрант

Херсонський державний університет

yano4kabar@gmail.com

ORCID 0000-0003-2414-2743

Baranovska Yana Hryhorivna

Magister

Kherson State University

yano4kabar@gmail.com

ORCID 0000-0003-2414-2743

Анотація. Розглянуто теоретичні аспекти прояву тривожності та подано результати емпіричного дослідження рівня тривожності серед учнів підліткового віку. Встановлено особливості впливу тривожності на самооцінку особистості, її емоційну сферу та поведінку в соціумі. Зазначено, що тривожний підліток вирізняється інтенсивністю переживань та легкістю виникнення хвилювань, зниженим порогом чутливості до змін та почуттям безпеки, що легко зникає. Акцентовано, що тривожність це проблема, яку підліток не може подолати самостійно, а тому потребує підтримки з боку дорослих.

Мета статті полягає в порівнянні рівня тривожності осіб підліткового віку та визначення взаємозв'язку тривожності та заниженої самооцінки в різних вікових групах.

Методи. У дослідженні застосовано психодіагностичні методики, що вимірюють загальний рівень тривожності (опитувальник О. Кондаша «Шкала тривожності»), визначено реактивну та особистісну тривожність (методика Ч. Спілберга – Ю. Ханіна) та вивчено рівень самооцінки за опитувальником Г. Н. Казанцевої.

Результати. у статті здійснено огляд впливу підвищеної тривожності на соціалізацію, самооцінку, навчання та розвиток осіб підліткового віку. Проаналізовано наукові роботи провідних вітчизняних та зарубіжних науковців. Порівнюючи отримані дані, встановлено, що відсоток учнів віком 12-13 років є більш тривожними в порівнянні з підлітками віком 15-16 років. Особистісна тривожність в обох групах є домінуючою над реактивною. Така ж тенденція залишилась і під час визначення самооцінки, а саме в групі 12-13 років маємо більший відсоток учнів із заниженою самооцінкою, ніж в групі учнів 15-16 років.

Висновки. констатовано, що учні з високим показником загальної, особистісної тривожності та із заниженим рівнем самооцінки потребують психологічної корекції. Окреслено, що тривожність може стати наслідком конфліктності самооцінки через протиріччя між невпевненістю в собі та високим рівнем намагань. Акцентовано, що спираючись на отримані дані необхідно розробити психокорекційну програму для зменшення проявів тривожності, корекції самооцінки та подолання внутрішніх конфліктів, враховуючи вимоги та принципи корекційної роботи.

Ключові слова: емоції, страх, тривога, соціалізація, соціум, самооцінка, становлення особистості.

Abstract. The paper looks at theoretical aspects of anxiety symptoms and represents the results of empirical research on the level of anxiety among teenage pupils. It determines the features of anxiety impact on a person's self-esteem, their emotions and social behavior. It highlights that an anxious teenager is distinguished by the intensity of feelings and immediate emergence of agitation, lower threshold of sensitivity to changes and the feeling of safety which easily disappears. The study stresses that anxiety is a problem which teenagers cannot overcome on their own therefore they need support of adults.

The purpose of the paper is to compare the level of anxiety in teenagers and determine the correlation of anxiety and low self-esteem in different age groups.

The research uses psychodiagnostic methods, measuring a general level of anxiety (the questionnaire of O. Kondash "The Scale of Anxiety"), it determines reactive and personal anxiety (the method of Ch. Spilberg – Yu. Khanin) and examines the level of self-esteem by the questionnaire of H. N. Kazantseva.

Results. The study looks at the impact of increased anxiety on socialization, self-esteem, education and personal development of teenagers. It analyzes the scientific papers of prominent Ukrainian and foreign scholars. The comparison of the data obtained allowed establishing that the percentage of the pupils of 12-13 years old is more anxious when compared to the teenagers of 15-16 years old. Personal anxiety in both groups dominates over reactive anxiety. A similar tendency was identified when determining self-esteem, in particular, in the group of pupils of 12-13 years old there is a higher percentage of pupils with low self-esteem, than in the group of pupils of 15-16 years old.

Conclusions. the study maintains that the pupils with a high index of general, personal anxiety and with a low level of self-esteem need psychological correction. It outlines that anxiety can become a consequence of self-esteem conflict because of a contradiction between diffidence and a high level of aspirations. The research stresses that taking into account the data obtained it is necessary to develop a psychocorrection program to reduce the manifestations of anxiety, to correct self-esteem and resolve internal conflicts, considering the requirements and principles of correction work.

Key words: emotions, fear, anxiety, socialization, society, self-esteem, personality development.

Вступ. Підлітковий вік є переломним періодом між дитинством і дорослістю. Це суперечливий час особистісного росту та розвитку, втрати дитячого світосприйняття та процес важкого самопізнання та формування світоглядних позицій дорослої людини. Емоційна сфера ще є нестабільною, самооцінка у більшості випадків володіє високим рівнем амплітуди і нестабільності. Проблема тривожності підлітків є кризовою, фундаментальною, базовою для особистості, що розвивається, чинить деструктивний вплив на емоційне самопочуття підлітка, гальмує розвиток особистості, порушує функціональні можливості психіки, призводить до заниженої самооцінки, відсутності креативності уяви, продуктивності пам'яті (Блинова, 2018; Терлецька, 2013).

Саме тому, все вище зазначене є підґрунтям нашого дослідження та має неабияке практичне значення, особливо для психологів та педагогів, що працюють у навчальних закладах та проводять роботу з профілактики та корекції тривожності серед підлітків (Барановська, 2019).

Теоретичне обґрунтування проблеми. Перш ніж звернутися до практичних методів подолання підліткової тривожності, необхідно детально та ретельно вивчити сутність цього явища, та його соціально-психологічну природу. Явище тривожності досліджувало багато психологів, серед яких А. В. Долинська, К. Р. Роджерс, Ч. Д. Спілберг, Ю. К. Ханін та ін.

Здійснивши теоретичне аналізування низки провідних концепцій, надбання провідних вчених (Ізард, 1999; Кузікова, 2015), прийшли до висновку, що не існує єдино вірної позиції, щодо природи виникнення тривожності, її видів, типів, проявів та впливу на становлення та розвиток особистості підлітка. Узагальнюючи можна стверджувати, що тривожність – це особливий емоційний стан, настороженості, хвилювання, відчуття загрози, тощо.

Методологія та методи. Методологічною основою дослідження є низка наступних тверджень. Явище тривожності відстежується на двох рівнях: психологічному та фізіологічному. Психологічний рівень складають: поведінковий, емоційний та когнітивний компоненти. Це можуть бути як жорстокість, агресія, апатія, відстороненість, замкнутість. На фізіологічному рівні тривожність простежується у вигляді прискореного серцебиття, тремтіння, скутості, розладів шлунково-кишкової системи та проблем з тиском. Одним із чинників, що призводить до тривожності є шкільна перевантаженість, яка сприяє невдачам, що в свою чергу провокує емоційну нестабільність, страх, невпевненість у своїх силах, та апатію. Безліч проведених досліджень вказують, що навчально-виховний процес побудовано без врахування психологічних особливостей підлітка. Така організація навчально-виховного процесу підлітків не стимулює, не мотивує на досягнення успіху, а навпаки чинить руйнівний вплив на особистість підлітка та знижує його працездатність. На фоні цього психічного перевантаження у підлітка,

який має ще нестабільну психіку та емоційний стан, можуть виникнути психологічні та емоційні розлади (Письмак, 2018).

Нерідко, тривожність стає одним із джерел агресії, це ускладнює і без того важкий внутрішній стан дитини в період підліткової кризи, та зазвичай спостерігається у дітей, для яких агресивна поведінка стала засобом подолання тривожності в сукупності із заниженою самооцінкою (Попович, 2006; 2010).

Ще одним джерелом тривожності є «школофобія», тобто страх перед шкільним соціокультурним простором та знуцання з боку однолітків, у формі булінгу і мобінгу. Діти зазнають великих труднощів в процесі спілкування, а розповсюдженість інтернету, його доступність тільки провокують ще більші складнощі при встановленні контактів в житті. Таким чином це призводить до того, що підліток вдається до прогулів, замикається в собі, ігнорує встановлення контактів з оточуючими, що в свою чергу провокує заниження самооцінки, порушення формування особистості, невпевненості в собі, та високої тривожності.

Тривожність, окрім дезадаптуючого впливу, виконує захисну функцію, що поєднує в себе передбачення та підготовку до небезпечних ситуацій. Ще однією не менш важливою функцією тривожності є мотивація на досягнення, за умови «легкої» тривожності.

Таким чином, ми розглянули методологічні ключові положення тривожності та встановили, що саме внутрішній конфлікт, суперечливість прагнень дитини, є причиною виникнення тривоги. Внутрішній суперечливий стан дитини може бути викликаний: неадекватними вимогами, які не відповідають можливостям і бажанням дитини. Таке становище особливо нестерпне для підлітка, який прагне незалежності та свободи.

Застосовано психодіагностичні **методики**, що вимірюють загальний рівень тривожності (опитувальник О. Кондаша «Шкала тривожності»), визначено реактивну та особистісну тривожність (методика Ч. Спілберга – Ю. Ханіна) та вивчено рівень самооцінки за опитувальником Г. Н. Казанцевої.

Мета статті – проаналізувати психологічні особливості, причини виникнення тривожності у підлітковому віці, дослідити рівень тривожності серед учнів 5 та 8 класів та розробити психокорекційну програму для подолання даної проблеми.

Організація дослідження. Дослідження проводилося на базі Хрестівської ЗОШ І-ІІІ ступенів в 3 етапи, серед учнів 5 та 8 класів. Вибірку склали 57 чоловік віком від 10 до 15 років.

Результати та дискусії. На першому етапі для визначення рівня тривожності ми використали методу О. Кондаша «Шкала тривожності», та встановили, що 55,0% учнів 5 класу та 18,0% учнів 8 класу, мають підвищений рівень загальної тривоги, що говорить, про схильність до неспокою, невпевненості, очікування невдач, страху самовираження, не відпо-

відати очікуванням оточуючих та про певні переживання в ситуації перевірки знань або при спілкуванні з вчителями та однолітками.

Показник рівня тривожності в межах норми мають 31,0% 5-класників та 60% 8-класників, тобто діти почуваються впевнено, налаштовані на успіх та позитивний результат, в достатній мірі володіють навичками саморганізації та самоконтролю, не бояться виступати перед аудиторією та демонструвати свої здібності та можливості, вільно почуваються в ситуації спілкування з однолітками, вчителями і загалом людьми з вищим статусом.

Ще 14% учнів 5 класу та 11% учнів 8 класу мають високий рівень шкільної тривожності, тобто в підлітків виникають певні труднощі у взаємодії з однокласниками, вчителями і при виконанні різних шкільних робіт. такі школярі часто відволікаються, продуктивність їх роботи напряму залежить від емоційного фону, працездатність залежить від контролю, покарань та нагадувань.

Жоден респондент 5 класу не показав дуже низького показника тривожності по даній шкалі, проте 11% 8 класу показали дуже низький рівень тривожності. На цей факт потрібно також звернути увагу, бо нерідко дуже низький показник загальної тривожності є результатом активного витіснення особистістю високої тривоги з метою показати себе «у кращому світлі»; має компенсаторний, захисний характер та чинить опір повноцінному формуванню особистості.

На другому етапі дослідження проводилося за методикою Ч. Спілберга – Ю. Ханіна, що вимірює реактивну та особистісну тривожність. За результатами дослідження було встановлено, що реактивну тривожність серед учнів 5 класу, високого рівня мають 10,0%, середнього 25,0%, низького 65,0%. Учні 8 класу показали наступні результати: високий рівень реактивної тривожності 15,0%, середній 19,0% та низький 66,0% опитуваних.

В обох групах встановлено, що низький рівень реактивної тривожності є превалюючим та становить більш ніж 60% респондентів. Сама ж реактивна тривожність – це емоційна реакція організму на стресову ситуацію. Отримані результати пояснюються тим, що під час проведення дослідження більшість опитаних перебувало у стані спокою, у звичній та комфортній ситуації, атмосфера в аудиторії була сприятливою, доброзичливою та не відчували напруження, тиску, страху, стурбованості.

Говорячи про особистісну тривожність, ми маємо прямо протилежні результати, а саме: серед учнів 5 класу, високий рівень особистісної тривожності у 40,0% опитаних, середній 48,0%, низький 12,0%; та серед 8-класників отримано наступні дані, високий рівень 30,0%, середній 35,0%, низький 9,0%.

Тобто, за шкалою особистісної тривожності ми визначили, що значна частина учнів схильні до занепокоєння та тривожності без достатніх для цього підстав, що опосередковується нестабільністю самооцінки, невпевненістю в собі, потребі

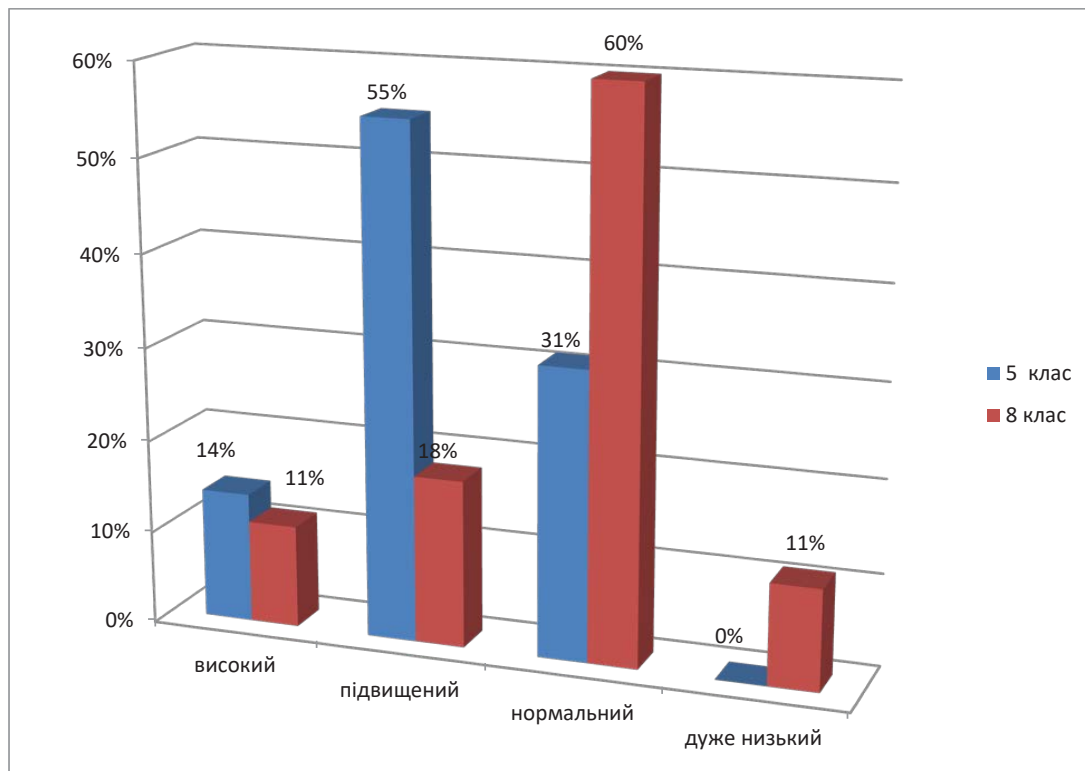

Рис. 1. Визначення тривожності за шкалою О. Кондаша

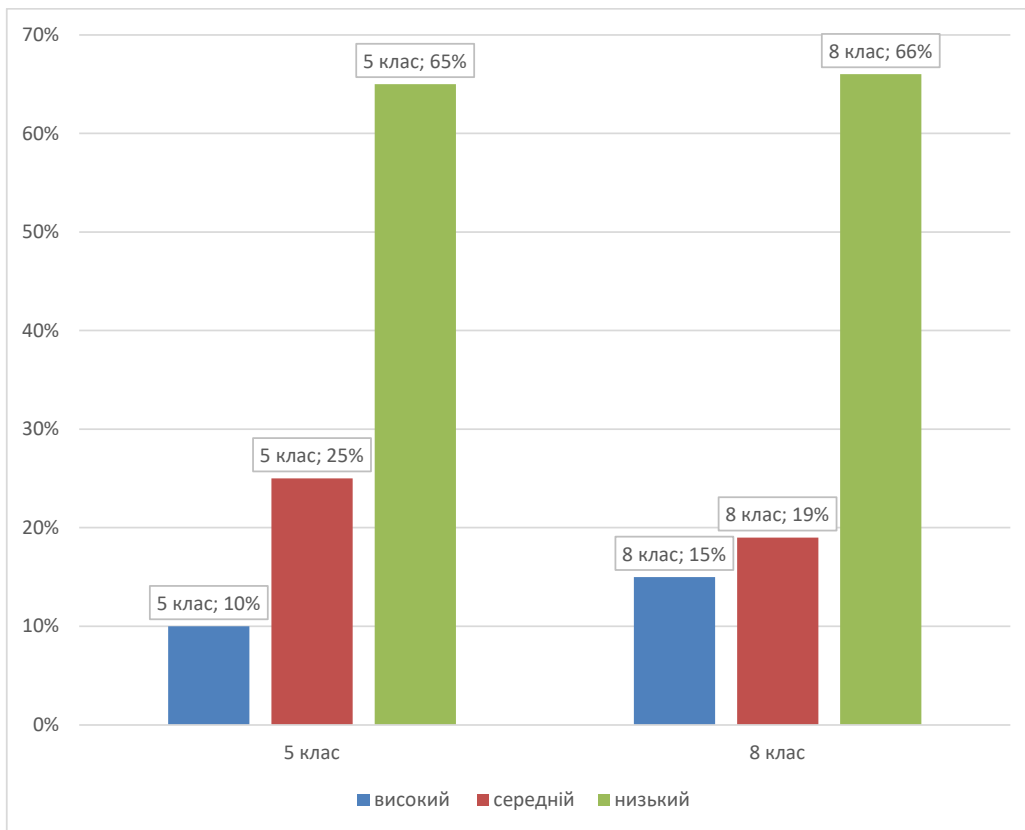

Рис. 2. Визначення рівня реактивної тривожності за методикою Спілберга-Ханіна

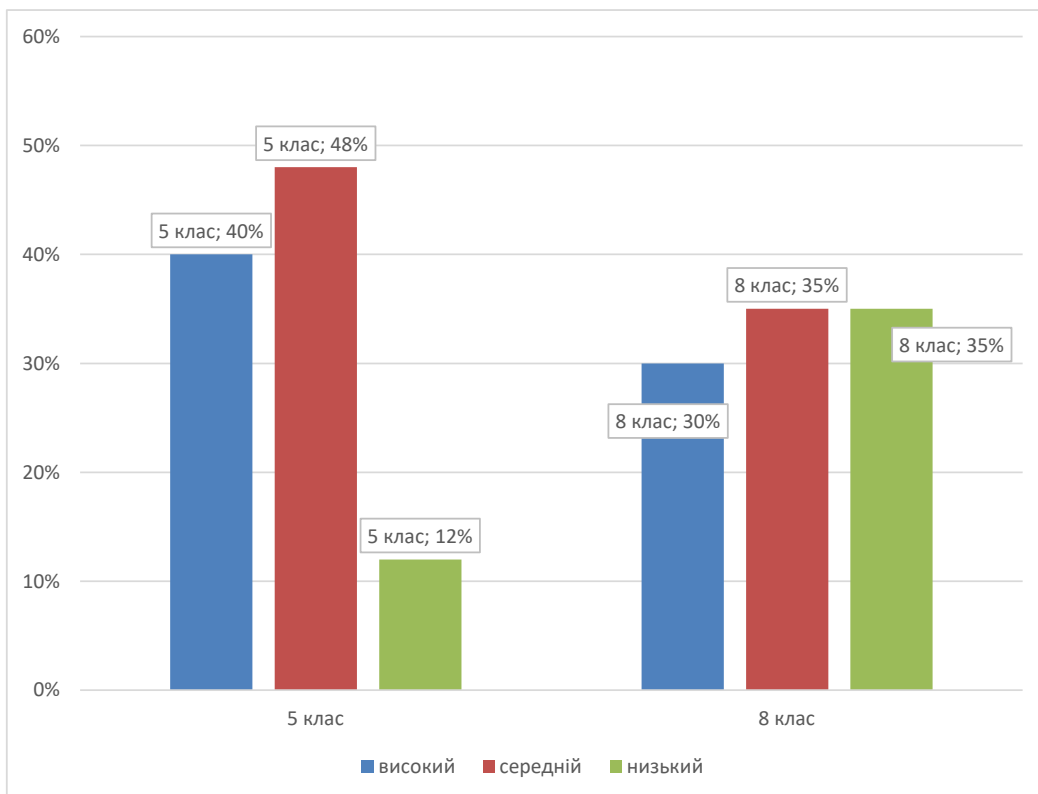

Рис. 3. Визначення рівня особистісної тривожності за методикою Спілберга-Ханіна

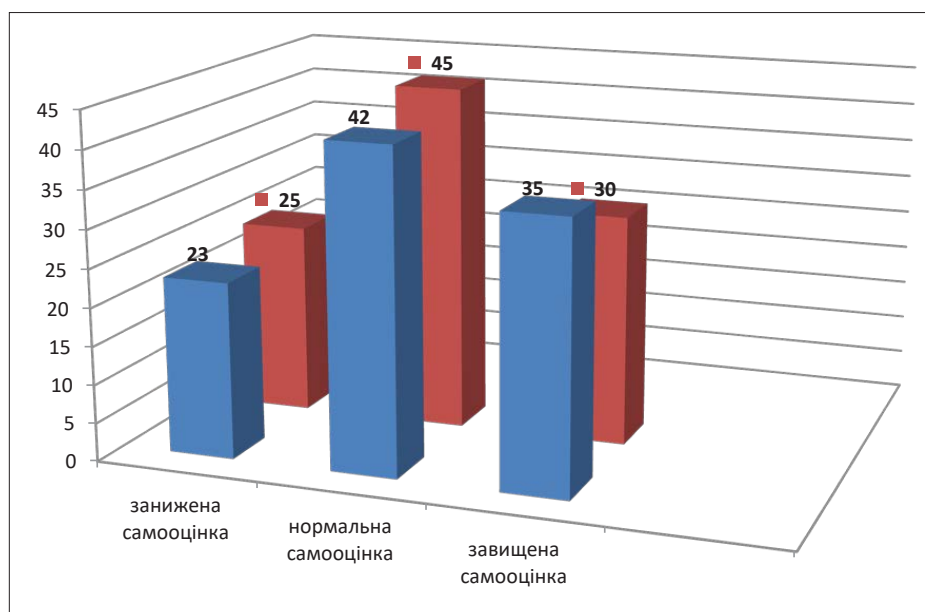

Рис. 4. Вивчення самооцінки досліджуваних 5 і 8 класів за опитувальником Г. Н. Казанцевої

у схваленні оточуючих, статусом в колі однолітків, що не задовольняє власних потреб у визнанні, та власними зовнішніми та внутрішніми суперечностями, протиріччями та конфліктами. Цей факт є загрозливим та викликає занепокоєння, тому що чинить негативний вплив на формування особистості підлітка, на його рівень домагань, постановку та досягнення цілей. Та може провокувати зниження уваги, невротичні зриви, емоційну нестабільність, переважно, що в свою чергу негативно позначиться на навчальній діяльності та спілкуванні. Діти з високим рівнем особистісної тривожності бояться відповідати на уроках, висловлювати власну думку, ситуації перевірки знань викликають надмірний стрес.

В таблиці 1 подано порівняння рівнів особистісної та реактивної тривожності учнів 5 та 8 класів. Яскраво виражений той факт, що в обох групах респондентів домінуючою є особистісна тривожність, що відстежується високим та середнім рівнями. Тобто, можна стверджувати, що особистісна тривожність переважає над реактивною. А це означає, що учні з високим та середнім рівнем особистісної тривожності, зазвичай мають негативний емоційний фон та низьку фізіологічну опірність до стресогенних факторів, сприймають нові ситуації, як загрози. Схильні до тривоги та безпричинно знаходяться у стані очікування неприємностей, дитина стає неспокійною, метушливою, невпевненою.

З огляду на те, що для підліткового віку характерним є визнання своєї особистості та індивідуальності в колі однолітків, потреба зайняти авторитетне, значуще місце в колективі, тож незадоволеність цих потреб зазвичай призводить до фрустрації. За таких умов виникає безпорадність, зниження продуктивності діяльності та такі дезорганізуючі стани як вина та сором, тощо. (Попович, 2015, Porovuch, 2014).

Таблиця 1
Порівняння показників реактивної та особистісної тривожності учнів 5 та 8 класів

Клас	Реактивна тривожність			Особистісна тривожність		
	високий	середній	низький	високий	середній	низький
5 клас	10,0%	25,0%	65,0%	40,0%	48,0%	12,0%
8 клас	15,0%	19,0%	66,0%	30,0%	35,0%	9,0%

Третім етапом дослідження стало вивчення самооцінки підлітків за допомогою опитувальника Г. Н. Казанцевої. Встановлено, що серед учнів 5 класу 32,0% мають адекватну самооцінку, 35,0% завищену самооцінку, 33% занижену самооцінку. Орієнтовно такі ж емпіричні результати маємо серед досліджуваних 8-класників – 45,0% самооцінка в межах норми, 30,0% завищена самооцінка та 25,0% занижена самооцінка.

Учні, що мають адекватну самооцінку характеризуються критичним мисленням та адекватним прийняттям своїх успіхів та невдач, ставлять перед собою реальні задачі, спокійно сприймають критику та оцінку своєї роботи з боку оточуючих. Їм притаманний адекватний рівень намагань і цілей, чітко та реалістично розуміють себе та свої можливості, особливо не переймаються, в ситуаціях неуспіху. Сприймають себе на фізичному рівні. Адекватна самооцінка дає можливість індивіду ефективно здійснювати самоконтроль та реалізувати самовдосконалення.

Підлітки із завищеною самооцінкою навпаки зазвичай ідеалізують, переоцінюють себе та власні

можливості, невдачі пов'язують не з власними промахами, а з дією зовнішніх чинників, часто є зарозумілими та зверхніми, потребують визнання та похвали з боку соціуму, завжди прагнуть бути лідером. Недостатньо самокритичні при цьому нерідко критикують інших, вважаючи гіршими, другосортними. Учні, що мають завищену самооцінку, агресивні, грубі та жорстокі, найчастіше саме вони стають ініціаторами цькування (булінгу) осіб, що мають занижену самооцінку. В цьому випадку завищена самооцінка провокує безвідповідальність та відсутність почуття вини за власні негативні дії.

Досліджувані з заниженим рівнем самооцінки характеризуються нерішучістю, сором'язливістю, легко піддаються впливу, занадто вимогливі до себе і т.д., всі вище зазначені характеристики призводять до формування «комплексу неповноцінності», який формується внаслідок ряду факторів, таких як: знущання, приниження, цькування, також через допущені помилки в минулому досвіді, нетиповий зовнішній вигляд та фізичні вади. Саме тому спостерігається тенденція недооцінки власних можливостей, мотивація на досягнення успіху значно знижена, а в деяких підлітків взагалі відсутня, через страх невдачі та неуспіху.

Саме занижена самооцінка гальмує розвиток відповідальності у особистості, призводить до боягузливості, невпевненості у своїх силах, як правило саме у підлітків з високим рівнем тривожності і простежується занижена самооцінка. Такі учні мають підвищену потребу у визнанні власної гідності, унікальності, підтримці та заохоченні з боку однолітків і дорослих, нерідко намагаючись довести свою значимість будь-якою ціною.

Висновки. Тривожність – складне та суперечливе психологічне явище. Тривожність саме в підлітковому віці стає актуальним особистісним психічним новоутворенням та перетинається з багатьма властивостями та станами психіки. Факт заниженої самооцінки підлітка зазвичай стає джерелом виникнення тривожних психічних станів. Самооцінка є важливим регулятором поведінки індивіда, неабияк впливаючи на розвиток особистості та ефективність діяльності, постановку та досягнення

цілей. Неадекватна ж самооцінка заважає гармонійному розвитку та деформує внутрішній світ людини.

Теоретичне та емпіричне дослідження проблеми тривожності показало багатозначність та певну невизначеність самого поняття «тривожність» та встановлення домінуючого чинника та причини утворення та формування тривожності. Безліч проблем, що виникають в підлітковому віці, а саме бажання самоствердитись, прагнення до автономності, показати власну незалежність, відрізнятись від однолітків, провокують появу тривожних станів.

Особливість тривожності полягає в тому, що одна й та сама ситуація сприймається різними людьми неоднаково, а саме для когось вона є звичною та не викличе особливого занепокоєння, для іншого ж вона є вкрай загрозливою та несприятливою, що призведе до надмірних емоційних переживань.

У статті нами окреслено, що одним з найефективніших шляхів подолання тривожності є психологічна корекція, так як тривожність виникає в процесі міжособистісного спілкування, то і вирішити цю проблему найлегше в процесі психотерапевтичного спілкування.

Таким чином, по-перше, було проведено комплексну психодіагностику та встановлено, що учні потребують психологічної корекції самооцінки, подолання внутрішніх та зовнішніх конфліктів, зниження рівня тривожності. На основі отриманих даних зроблено спробу окреслити вихідні положення майбутньої психокорекційної програми, спираючись на вимоги та принципи психокорекційної роботи.

Перспективи подальших досліджень. Запропонувати психокорекційну програму, яка сприятиме зниженню тривожності, розвитку комунікативних якостей, формуванню адекватної самооцінки, навиків самоконтролю та саморегуляції підлітків. Для досягнення поставленої мети підібрати групові заняття з акцентом на арт-терапію, аутотренінг, ауторелаксацію, прийоми психологічного зменшення напруження та тривоги. Розробити заходи спрямовані на профілактику виникнення тривожних дезадаптивних станів у навчально-виховному і розвивальному шкільному соціокультурному просторі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барановська Я. Г. Психокорекція тривожності в підлітковому віці. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*. Херсон: ВД «Гельветика», 2019. Вип. 1(16). 314 с.
2. Блинова О. Є. Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості. Херсон: Вид-во ФОП Вишемирський, 2018. С. 6-29.
3. Изард К. Э. Психология эмоций. СПб.: Питер, 1999. 464 с.
4. Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції. Суми: ВТД «Університетська книга», 2015. 384 с.
5. Письмак Л. Підліткова криза: як зарадити та допомогти. Київ: «Вид. група «Шкільний світ», 2018. 152 с.
6. Попович І. С. Самооцінка як критерій соціально-психологічних очікувань. *Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*. К.: «ГНОЗІС», 2010. Т. 12, ч. 3. С. 326-333.
7. Попович І. С. Соціально-психологічні очікування в міжособистісній взаємодії малої групи. *Проблеми заг. та пед. психології*. К. 2006. Т. VIII. В. 7. С. 259-268.
8. Попович І. С. Роль соціально-психологічних очікувань у професійному становленні та розвитку особистості. *Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ: Вид-во ДВНЗ «ПНУ імені Василя Стефаника», 2015. Вип. 20. Ч. 2. С. 213-220.
9. Терлецька Л. Г. Вікова психологія і психодіагностика. К.: ВД «Слово», 2013. 608 с.

10. Popovych I. S. Social expectations in primary school age. *Proceedings of the 2nd International Academic Congress «Fundamental Studies in America, Europe, Asia and Africa»*, 27 Sept. 2014. USA. Vol. II. New York. 2014. P. 176-180.

REFERENCES:

1. Baranovska, Ya. H. (2019). Psykhokorektsiia tryvozhnosti v pidlitkovomu vitsi [Psychocorrection of anxiety in adolescence]. *Insait: psykholohichni vymiry suspilstva – Insight: the psychological dimensions of society*, 1(16). 314 c. [in Ukrainian].
2. Blynova, O. Ye. (2018). *Sotsiokulturni ta psykholohichni vektory stanovlennia osobystosti [Socio-cultural and psychological vectors of personality formation]*. Kherson: Vyd-vo FOP Vyshemyrskiy. [in Ukrainian].
3. Izard, K. E. (1999). *Psikhologiiia emotsii [Psychology of emotions]*. SPb.: Piter. [in Russian].
4. Kuzikova, S. B. (2015). *Teoriia i praktyka vikovoi psykhokorektsii [Theory and practice of age-related psycho-correction]*. Sumy: VTD «Universytetska knyha». [in Ukrainian].
5. Pysmak, L. (2018). *Pidlitkova kryza: yak zaradyty ta dopomohty [The teen crisis: how to help and help]*. Kyiv: VH «Shkilnyi svit». [in Ukrainian].
6. Popovych, I. S. (2010). Samootsinka yak kryterii sotsialno-psykholohichnykh ochikuvan [Self-esteem as a criterion for socio-psychological expectations]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii: zb. nauk. prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuks APN Ukrainy – Problems of General and Educational Psychology: Coll. Sciences. Proceedings of the GS Kostyuk Institute of Psychology, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 12(3), 326-333. [in Ukrainian].
7. Popovych, I. S. (2006). Sotsialno-psykholohichni ochikuvannia v mizhosobystisnii vzaiemodii maloi hrupy [Socio-psychological expectations in small group interpersonal interaction]. *Problemy zah. ta ped. Psykholohii – Problems and ped. Psychology*, 8(7), 259-268. [in Ukrainian].
8. Popovych, I. S. (2015). Rol sotsialno-psykholohichnykh ochikuvan u profesiinomu stanovlenni ta rozvytku osobystosti [The role of social and psychological expectations in professional formation and personal development]. *Zb. nauk. prats : filozofiiia, sotsiolohiia, psykholohiia – Coll. Sciences. works: philosophy, sociology, psychology*, 20(2), 213-220. [in Ukrainian].
9. Terletska, L. H. (2013). *Vikova psykholohiia i psykhodiahnostyka [Age psychology and psychodiagnosis]*. Kyiv: VD «Slovo». [in Ukrainian].
10. Popovych, I. S. (2014). Social expectations in primary school age. *Proceedings of the 2nd International Academic Congress «Fundamental Studies in America, Europe, Asia and Africa»*, 27 Sept., Vol. II, 176-180.

Стаття надійшла до редакції 23.09.2019.
The article was received 23 September 2019.